

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, June 2020

**Kādī Abdülcebbar'da İlahî Kelâmın Anlaşılmasının Teorik Zemini: Hitap
ve Beyân**

The Theoretical Backdrop of the Understanding of Divine Word within the
Thought of Qādī 'Abduljabbâr: Speech (*Hithâb*) and Statement (*Bayân*)

Kerim ÖZMEN

Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'an-ı Kerim Okuma ve
Kıraat İlmi Anabilim Dalı
Asst. Prof., Inonu University, Faculty of Theology, Department of Reading
Quran and Qira'at
Malatya, Turkey

kerim.ozmen@inonu.edu.tr

ORCID ID: www.orcid.org/0000-0003-1510-5852

Atıf: Özmen, Kerim. "Kādī Abdülcebbar'da İlahî Kelâmın Anlaşılmasının
Teorik Zemini: Hitap ve Beyân". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dergisi* 17 (2020): 153-172.

Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.723497>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 20 Nisan / April 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 28 Mayıs / May 2020

Yayın Tarihi / Published: 20 Haziran / June 2020

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a
plagiarism software. <http://dergipark.org.tr/rteuifd>

Copyright © Published by Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Recep
Tayyip Erdogan University, Faculty of Divinity, Rize, 53100 Turkey. All rights reserved

Kādî Abdülcebbar'da İlâhî Kelâmın Anlaşılmasının Teorik Zemini: Hitap ve Beyân*

Öz: Allah tarih boyunca insanlarla vahiy yoluyla iletişim içerisinde olmuştur. Bu iletişim sürecinde her topluluğa kendi içlerinden peygamberler seçilerek kendi lisanlarıyla hitapta bulunulmuştur. Yani ilâhî hitap, muhatap toplumun mevcut dil düzlemi üzerinde onun kalıplarıyla şekillenmiştir. Lisan, hem toplumların sahip oldukları kültürün taşıyıcısıdır, hem de toplumda iletişimi mümkün kılan araçtır. Mutezilî düşünce geleneğinde bu husus, muvâdaa (uzlaşım) kavramıyla ifade edilmiştir. Muvâdaa bir toplumun iletişim aracı olarak bir dil düzlemi üzerinde varlıklar hakkındaki uzlaşmayı ifade eder. Mutezileye göre, bu dilsel zemin, ilâhî mesajın muhataplara sağlıklı bir şekilde iletilmesi ve onlar tarafından doğru olarak anlaşılması için ön şart olmaktadır. Nüzulünden itibaren ilâhî kelam Kur'an'ın anlaşılması konusu Müslümanların gündeminden hiçbir zaman düşmemiştir. İslami ilimlerin ve düşünce ekollerinin oluşum ve gelişim süreciyle, Allah'ın kelamını anlama süreci daha sistematik hale gelmiştir. Bu çalışmada, Mutezilî düşünce geleneğine mensup bir alim olan Kādî Abdülcebbar'ın düşüncesinde, ilahi hitabın anlaşılması konusu, Kur'an'ın mahiyeti, Allah'ın hitabı ve kelamı, muvâdaa, hitabın anlaşılmasını sağlayacak beyân konularının tahlili yapılacaktır. Bu noktada, Kādî'nin düşünce sistemindeki bütünlük dikkate alınarak sağlıklı neticelere ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Tevil, Mu'tezile, Kādî Abdülcebbar, İlâhî Hitap, Beyân, Muvâdaa (Oydaşma/Uzlaşma)

The Theoretical Backdrop of the Understanding of Divine Word within the Thought of Qādî 'Abduljabbār: Speech (*Hithāb*) and Statement (*Bayān*)

Abstract: Throughout the history, Allāh has communicated with people through revelation. In this communication process, each community was addressed in their own language through choosing prophets amongst them, that is, the divine speech was shaped by the language of the society that the revelation addressed. Language is both a bearer of societies' cultures and an essential instrument that enables communication within a society. Within the Mu'tazili tradition, this issue was expressed with the concept of *muwāda'a* (convention). The concept of *muwāda'a* as an communication instrument of a society alludes to convention regarding entities within a language platform. In the Mu'tazili thought, this linguistic ground is a prerequisite for the divine message to be conveyed to the interlocutors in a sound way and to be correctly understood by them. The issue of understanding the divine word of the Qur'an has prepossessed the mind of Muslims and remained in their

* Bu makale, 2018 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Sadrettin Gümüş danışmanlığında tamamlanmış olan "İmam Mâtürîdî ve Kādî Abdülcebbar'ın Tefsirlerinde Yüce Allah'a Dair Mütешâbihlerin Yorumu" başlıklı doktora tez çalışması esas alınarak hazırlanmıştır.

agenda. With the formation and development process of Islamic sciences and schools of thought, the process of understanding the word of Allah has become more systematic. The study analyses the understanding of the divine message, the nature of the Qur'an, the speech and word of Allah, *muwāḍa'a*, and *bayan* (a medium that enables to understand the speech) within the thought of Qāḍī 'Abduljabbār, affiliated to the Mu'tazili tradition. To attain more accurate outcomes, the integrity of Qāḍī's thought system is taken into consideration.

Key Words: The Qur'an, Exegesis (*Tafsir*), Commentary (*Ta'wīl*), Mu'tazila, Qāḍī 'Abduljabbār, Divine Speech (*Hitāb*), Statement (*Bayān*), *Muwāḍa'a* (Convention)

الخلفية النظرية لفهم الخطاب الإلهي عند القاضي عبد الجبار: الخطاب والبيان

المخلص: كان الله على اتصال مع الناس من خلال الوحي عبر التاريخ. وتمت هذه العملية التواصلية بلغة المجتمع الذي اختار الله الرسل من أنفسهم، بمعنى أن صياغة الخطاب الإلهي قامت على القواعد اللغوية والأسس التواصلية في ذلك المجتمع. إن اللغة أساس التواصل في المجتمع كما هي طريقة النقل للثقافة. وتم التعبير عن هذه الفكرة عند المعتزلة بمفهوم المواضع التي تنم عن اصطلاح الأسماء والأشياء على الصعيد اللغوي بين أفراد المجتمع. تُعتبر المواضع اللغوية، عند المعتزلة، الأرضية المشتركة لتبليغ الرسالة الإلهية وفهمها بشكل صحيح. إن الخطاب الإلهي وفهمه الصحيح ظل مسألة أساسية عند المسلمين منذ نزول القرآن. ومع تشكل العلوم الإسلامية والمذاهب التأويلية اتخذت هذه القضية بُعداً منهجياً. يتناول هذا البحث بتحليل بعض المفاهيم عند القاضي عبد الجبار المعتزلي مثل القرآن، وماهيته والخطاب الإلهي وفهمه، والمواضع والبيان. وذلك برعاية التناسق الفكري للقاضي للحصول على نتائج صحيحة وسليمة عن منهجه التأويلي.

الكلمات المفتاحية: القرآن، التفسير، التأويل، المعتزلة، القاضي عبد الجبار، الخطاب الإلهي، البيان، المواضع

GİRİŞ

Kur'an'ın hitabî/sözel bir metin olması, anlamın gerçekleşmesi için metnin dışında birçok unsurun varlığını gerekli kılmaktadır. Bu açıdan sözün gerek işitsel gerekse yazıya aktarıldığında muhatap açısından açık ve anlaşılır olması için dilsel bağlamların gerekliliği son derece önemlidir. Bununla beraber Mutezile dilsel bağlamı tek başına yeterli görmemiş, dilin kendisine bağlı olduğu vaz'î ve akîl bağlamı da, dilsel metni/dilin delaletini sınırlamada ve yönlendirmede yetkin ve etkin kılmıştır. Bu ekol, özellikle de dile referansla 'lügavî manaların delalet yönünü' eksen olarak nazarî kelamın kavramsal-teorik zeminini oluşturmaya çalışmıştır.

Mu'tezile, dil, düşünce ve dışsal bağlam arasında denge kurmayı sağlayacak epistemolojik bir sürecin inşasına çaba sarf etmiş bir ekoldür. Bu nedenle teorilerinde, din, akıl ve olgu arasındaki epistemik uyumu daima gözetmişlerdir. Ancak Mu'tezile ekolünün ve bu makalenin de konusu olan ilgili ekole mensup Kādī Abülcebbâr'ın (ö.415/1025) akla verdiği değerden nakli önemsemediği anlamını çıkarmak tutarlı bir yaklaşım değildir. Kādī'nın düşünce sisteminde akıl

ve nakil delilleri çatışmaz, aksine sükûn-ı nefse ulaştırın bilgilere ulaşmada birbirini destekler. Ancak burada Kādî'nin sistemi açısından aklın önemi ve işlevi, aklın selim/bilgi için gerekli nitelikleri haiz olmasıyla diğer bilgilerin de selametinin de teminatı ve ölçütü olması konusunda tebarüz eder.¹ O, akıl nakil ilişkisini akıl-dil kavram çiftleri ile birbirine bağlayan bir yaklaşımla ele almıştır.² Yani nakil, bir dil zemininde ortaya çıkar ve onun delaleti, anlaşılması vb. hususlar bu bağlamda ele alınır. Ayrıca o, akılda bulunan bilgilerin icmalî nitelik taşıdığını, bunların tafsilatında ise naklin gerekli olduğunu adeta bir ilke olarak benimser.³ Bu bağlamda o, peygamber göndermeyi de akliyyât açısından lütuf olarak değerlendirir.⁴

Aslında, akıl-nakil ilişkisi konusunda akla verilen önemin, muarızlara karşı İslâm'ı ve Kur'an'ı aklî yöntemlerle müdafa etme amacına yönelik olduğu söylenebilir. Zira Kādî ve içinde bulunduğu gelenek, aklın, Kur'an'ın delalet ettiği şeyin hilâfına delalet edebileceğini hiç düşünmemiştir.⁵

Kādî'nin varlık ve bilgi anlayışı konusundaki temel düşünceleri yanında akıl-nakil ilişkisine de temas etmesi, aslında doğal bir yaklaşımdır. Özellikle söz konusu nakil Kur'an olunca, mesele daha da anlamlı hale gelmektedir. Çünkü ortada insana hitap eden bir metin bulunmakta ve bu metin onun düşünce dünyasında anlamlı olarak bir şeylere tekabül etmektedir. Tam da bu noktada ilahi hitabın insan tarafından anlamlandırılması ve anlaşılması sorunu gündeme gelmektedir. Aşağıdaki başlıklarda bu konu değişik boyutlarıyla ele alınıp değerlendirilecektir.

1.Kādî Abdülcebbâr'ın Düşüncesinde Kur'an Tasavvuru

Kelâm sıfatı hakkındaki görüşlerinden hareketle Kādî Abdülcebbâr, Kur'an'ın muhdes, mahlûk ve Allah'tan zâtından ayrı bir mahiyete sahip olduğunu söyler. Bu noktada Kur'an'ın, bölümlerinin olması ve işitilir olması gibi Allah için mümkün

¹ Kādî Abdülcebbâr, Kādî'l-Kudât İmâduddin Ebî'l-Hasen Abdülcebbâr Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî, *el- Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2012), 15: 125-127.

² İbrahim Aslan, Kādî Abdülcebbâr'da Kelâm Yöntemi (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 205-206.

³ Kādî Abdülcebbâr, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 15: 63-69; "Akıl cümleten ve niteliksel olarak bilir. Sem' ise tek tek nesnelere (a'yan) el alır." Kādî Abdülcebbâr, *el- Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd. (Kâhire: Vizâretü's-Sekâfe Matbaatü Dâru'l-Kütüb, 1961), 16: 58.

⁴ Kādî Abdülcebbâr, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 15: 113.

⁵ Kamil Güneş, *İslami Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass: Bakillani ve Kādî Abdülcebbâr'da Kelâmulullah Meselesi Örneği* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Baskı, 2003), 424.

olmayan yaratılmışlara ait bazı nitelikleri hâiz olduğunu belirtir.⁶ O, bu konuda Mu'tezile'nin genel ilkelerini şu şekilde özetler: Allah'ın kelâmı şâhit (görünür) âlemdeki bilinen kelâm ile aynı cinstir; düzenli harflerden ve parça parça seslerden oluşmaktadır. Dolayısıyla kelâm, Allah'ın cisimlerde işitilecek ve manası anlaşılacak bir şekilde yarattığı arazdır. Allah'ın kelâmı da insanların kelâmı gibi emir, nehiy, haber ve diğer dilsel kullanımları içerir.⁷ Ona göre, Allah'ın bizim kelâmımızdan farklı kadîm bir kelâmı yoktur ve O'nun kadimliği zâtındandır.⁸ Kur'an'ın muhkem ve müteşâbih olması ise, onun hudûsüne delalet etmektedir.⁹

Kādî Abdülcebbar'a göre; Kur'an-ı Kerîm, levh-i mahfûzda meleklerin mahiyetini bildikleri bir şekilde yazılmış, sonra mübarek bir gecede dünya semasına, oradan da ihtiyaca ve maslahata göre belli bir süreç içerisinde insanlara indirilmiştir. Bütün bunlarda kulların maslahatı gözetilmiştir.¹⁰ Ona göre, ilkesel mânada Kur'an, anlaşılabilir bir hitaptır ve anlaşılması için var kılınmıştır. Nitekim ilâhî kelâm muhdestir ve kulların maslahatına dönük Allah'ın bir fiilidir. Ona göre ilâhî kelâm, maslahat ve delalet niteliklerini taşıyacak şekilde ortaya konmalıdır.¹¹ Zira Allah'ın Kur'an ile konuşması bir muhatap varsa anlam ifade eder. Aksi durum abes olur ki, bu Allah için düşünülemez. Kur'an, başkasına aktarılmak üzere taşınması, okunması veya hitap özelliği taşıması açısından anlaşılması, örnek kabul edilip bağlanması ve amel edilmesi için var edilmiştir.¹² Yani Kur'an'ın varlığı, mükellef için bir maslahattır. Bu maslahatın gerçekleşmesi ise, ondan istifadeye bağlıdır. İstifade de ancak onun anlaşılması ile mümkündür.

Kur'an, fasih bir kitaptır ve Arapların fesahat adetleri üzerine inmiştir. Yüce Allah, delalet zemin oluşturması için meziyetini bildikleri fesahat mucizesiyle Kur'an'ı göndermiştir.¹³ Bu fesahat yönü, delalet belirsizliğini de ortadan

⁶ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd., 7: 86.

⁷ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd., 7: 3 vd., 8-9; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi* (İstanbul:İsam Yayınları, 2011), 258; Ayrıntılı bir açıklama için ayrıca bkz. Ali Hâtîm el-Hasen, *el-Bahsu'l-delâliyyü inde'l-Mu'tezile* (Doktora Tezi, Câmîatü Mustansariyye, 1999), 40-52; Ayrıca Mutezilenin Kurân Tasavvuru için bk. Osman Aydın, "Mu'tezile Geleneğinin Kur'an-ı Kerim Tasavvuru", *İslâmî İlimler Dergisi* 1/2 (2006): 39-58.

⁸ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd., 7: 86

⁹ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd., 7: 89.

¹⁰ Kādî Abdülcebbar, *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l- metân*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2008), 372, 377.

¹¹ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd., 7: 208.

¹² Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd., 7: 227.

¹³ İbrahim Aslan, *Kādî Abdülcebbar'da Kelâm Yöntemi*, 168. Ayrıca i'câzı oluşturan temel unsur olarak fesâhat konusuyla ilgili geniş bilgi için bk. Faig Ahmadzada, *Kādî Abdülcebbar'a Göre İ'câzu'l-Kur'ân*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 145-163.

kaldırılmıştır. Kur'an'ın icazı olarak fesahatin kabul edilmesi, onda delalet belirsizliği gibi bir durumu da doğrudan reddetmektedir. Bu meyanda Kādî'nin bir hitap türü olarak muhkemi, zahirinden açıkça manası anlaşılan; müteşâbih de doğrudan zahirinden anlaşılmayan bu nedenle anlamı tespit etmek için bir karineye ihtiyaç duyan şekilde tarif etmesi müteşâbihin aklî veya naklî bir karineyle anlaşılabilirliğine delalet etmektedir. Bu nedenle onun düşüncesinde Kur'an'ın müteşâbihlerinin bilinemeyeceğini iddia etmek, Kur'an'ın anlaşılamayacağı dolayısıyla hitabın abes olduğu gibi bir sonucu beraberinde getirmektedir.¹⁴

Kādî'nin Kur'an tasavvuruna dair yukarıda verilen bilgilerden sonra aşağıdaki satırlarda öncelikle hitap ve kelâm çeşitlerine değinilecek, daha sonra da beyan konusuna geçilerek bu bağlamda Kur'an'ın anlaşılması meselesi çeşitli açılardan ele alınacaktır.

II. Kādî Abdülcebbâr'da Hitâp ve Kelâm Çeşitleri

Kādî'nin ve mensubu bulunduğu Mu'tezile geleneğinin anlayışında Kur'an, Allah tarafından yaratılmış (mahlûk, muhdes, mef'ûl), varlığı önceden olmayıp (kadim olmayan) sonradan gerçekleşen, Allah'ın zatından ayrı, kulların maslahatı için yaratılmış, Allah'ın kendisiyle konuştuğu ilahî kelâmıdır.¹⁵

O'na göre Allah'ın kelâmı ve bu kelâmın nitelikleri hakkında konuşabilmenin yolu, *şâhid âlemde* kelâmın ne olduğunun bilinmesine bağlıdır. Buna göre *şâhid*'de kelâm, kulun güç yetirebildiği, kalıcı ve sürekli olmayıp idrak edilebilen bir araz, kendine has mahalli olan ses cinsinden bir şey olarak bilinir. Bu noktada Kādî açısından, kelâmın tanımının yapılması önem arz etmektedir: "*Kelâm, iki veya daha fazla makûl olan harflerden oluşan ve özel düzeni olan bir yapıdır.*" Bu tanımda geçen "*özel düzenden*" kasıt, harflerin peş peşe gelerek bir anlam oluşturmalarıdır. Bu durum, aynı zamanda kelâma ma'kûliyet (aklîlik) de kazandırmaktadır. Bu anlamıyla kelâm, idrak yoluyla zorunlu olarak bilinir. Çünkü o, açık bir şekilde idrak edilen şeylerdendir.¹⁶ Tanımdaki "*makul olan harfler*" ifadesi ile diğer harflerin yan yana gelerek anlamlı bir şekilde delalet niteliği taşıması durumuna işaret

¹⁴ Kādî'l-Kudât İmâduddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbâr Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Thk. Abdülkerîm Osmân (Kâhire: Mektebetü'l-Vehbe, 1988), 600.

¹⁵ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 7: 28.

¹⁶ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 7: 30-33.

edilmektedir.¹⁷ Kādî, harflerin ve içinde bulunduğu özel düzenin aklılığı konusunda “Bu konuda temel ilke şudur: Bir şey sahip olduğu ismiyle makûliyet niteliğini taşımaz, öncelikle o şeyin kendisinin makul olması gereklidir. İsim de bu makûliyetten sonra gelir.”¹⁸ diyerek kelâmın ve onu oluşturan düzenin aklılığını vurgulamaktadır. Kelâm’ın bu şekilde değerlendirilmesi, onun anlaşılması noktasında nesnel bir zemin oluşturma kaygısını da taşımaktadır. Dolayısıyla bu görüşe göre dili bilmek metni anlamanın şartı haline gelecektir. Kelâmın zeminindeki bu akli düzene Heysem Serhân’ın tabiriyle “dilin aklı”¹⁹ da diyebiliriz.

Bu bağlamda Kādî, dilcilerin kelâma dair yapmış oldukları; üzerinde muvâdaa oluşmadığı için bir anlam ifade etmeyen (mühmel) kelâm ve anlam ifade edip kullanımda olan (müsta’mel müfid) kelâm şeklindeki taksimine yer vermekte ve kelâmın muvâdaa ile bir anlam ifade eder konumda olabileceğini belirtmektedir.²⁰ Ona göre Allah’ın kelâmının makul durumlara yönelik olması gerekir.²¹ Görüleceği üzere o, burada kelâmın aklen anlaşılma niteliğine sahip olmasına vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda, aklılığı sağlayan temel unsur da dilsel zemindir. Kādî’nin düşünce sisteminde bu hususun kelâm-ı ilahiye dair önemli temel bir ilke olduğunu belirtmek gerekir. Bu ilke, ona ait eserlerin değişik yerlerinde sıkça tekrarlanır.²² Bu hususun Kur’an’da muhatapça anlaşılmayan ifade var olup olmadığına dair yapılan tartışmalarda Abdülcebbar’ın tavrının net olarak belirlenmesinde mihenk taşı olduğunu belirtmeliyiz.

Bu noktada muvâdaa ile birlikte sözün sahibinin durumunun ve kastının da beraberce dikkate alınması önem arz etmektedir. Kādî, muvâdaanın kelâma delalet niteliği kazandırmasının mütekellimin halinin de dikkate alınmasıyla mümkün olabileceğini söyler. Bu iki unsurun bir arada bulunmasıyla muradın anlaşılması konusunda yapılan istidlalin geçerli olacağını belirtir. Burada muvâdaanın şart

¹⁷ Kerim el-Vâilî, *el-Hitâbu’n-nakdiyyü inde’l-Mu’tezile*, (Kahire: Mısır el-Arabiyye li’n-Neşr ve’t-Tevzî’ 1997), 63.

¹⁸ Kādî Abdülcebbar, *el-Muht bi’t-teklîf*, Thk. Ömer Seyyid Azmî (Kahire: ed-Dâru’l-Misriyye li’t-Te’lif ve’t-Terceme, 1960), 306. Kadî, ilgili açıklamaların devamında muvâdaa konusuna geçer. O’nun ilgili bağlamdaki değerlendirmelerinden harflerin ve içinde bulunduğu düzenin makuliyetinin aslında muvâdaa’nun makul zemini olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Kādî Abdülcebbar, *el-Muht bi’t-teklîf*, 307-308, 313-314, 319. Kadî’nin, aslında bu konuları Eşarîlerin kelâm-i nefsi teorisine reddiye mahiyetinde tartıştığını belirtmek gerekir. Ona göre anlam nefiste/kişinin zihninde değil muvâdaa üzerinde kurulu lafızda ve kelimadadır.

¹⁹ Heysem Serhân, *İstirâtiyyetü’t-tevilî’ d-delâliyyi inde’l-Mu’tezile* (Lazkiye-Suriye: Dâru’l-Hivâr, 2003), 49-58.

²⁰ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 7: 35.

²¹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 7: 93.

²² Bk., Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 7: 106, 169, 190-192.

koşulması, kelâmın ancak kendisiyle anlam kazanması yönüyledir. Müttekelliminin halinin buradaki önemi ise, şu şekilde açıklanabilir: Müttekellim (Allah), muvâdaayı bilmeden konuşmuş olsa veya bildiği halde ezbercinin, hikayecinin aktarımı gibi bilinçsizce konuşsa ya da herhangi bir maksat olmaksızın konuşsa, bu nitelikteki söz delalet niteliği taşımaz. Ancak müttekellim, muvâdaa yönünü kastederek hitapta bulursa ve de müttekellimin halinden; maksatlarını açıkladığı, kabîhi irade etmediği ve yapmadığı bilinse, bu takdirde söz konusu hitabın murada delalet niteliği taşıdığı kabul edilir.²³

Yine bu bağlamda sem'in delaleti konusunda temel ilke olarak Kādî, kelâmın anlama delalet edebilmesinin ön koşulları olarak muvâdaayı ve muvâdaaya mutabık müttekellimin kastının beraberce bulunması gerektiğini vurgular. Zira kelâma ilk etapta delalet niteliğini kazandıran muvâdaa olmaktadır.²⁴ Ayrıca o; muvâdaanın, kelâmın anlamının sınırlarını belirleyen bir unsur olduğunu belirtir.²⁵

Anlamın tespitinde muvâdaa ve müttekellimin kastının etkisini gördükten sonra, Allah'ın kastının nasıl bilineceği konusu gündeme gelmektedir. Anlamın tespitinde kastın bilinmesine imkân veren unsur, hitabın oluştuğu beşeri dil düzlemidir. Buna göre; Allah'ın zatını bilme kesbi ise, kastını bilme de kesbi olmalıdır.²⁶ Bu noktada Kādî, varlık kategorileri bağlamında konuyu değerlendirmekte ve şâhid'de kastın zorunlu olarak bilindiğini gâib'de ise (yani Allah'ın kastının ise) istidlal yoluyla bilinebileceğini, zorunlu olarak bilinmesi halinde bu durumun teklifle uyuşmayacağını belirtmektedir. Buradaki istidlal yolunu da Kādî şu şekilde açıklamaktadır: "Biz, Allah'ın muvâdaayı dikkate alarak hitapta bulunması durumunda, bu hitaptan muradın muvâdaadaki anlam olduğunu önceden biliriz. Bu konuya dair sahip olunan bu ön bilgi, kastın zorunlu olarak bilinmesi gibi değerlendirilir. Bu durumda da, Allah'ın muradının bilinmesi mümkün hale gelir."²⁷

Son tahlilde kelâmın murada delalet edebilmesi, muvâdaa ve kast ile mümkün olmaktadır.²⁸ Bu noktada, istidlal yoluyla bilinen Allah'ın sözünün anlamı,

²³ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 16: 309.

²⁴ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd., 15: 160.

²⁵ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 16: 312.

²⁶ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd., 7: 183.

²⁷ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd.,15: 162-163.

²⁸ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd.,15: 162.

mütekellimin kastı olarak değerlendirilmektedir.²⁹ Ayrıca, dilin de içinde bulunduğu şahid alan nesnel anlamı içinde barındıran düzlem olarak değerlendirilmektedir.

Kādī'nın da içinde bulunduğu Mu'tezilî yorum anlayışı, dil ile akli bir arada ele alan ve de dilin delalet sınırlarını, dilin akli olarak belirleyen bir yöntemdir. Buna göre, dilin akılla kesiştiği nokta mecazdır. Te'vîl yöntemi ise; biri akli diğeri dilsel olmak üzere iki yönlü işlemektedir. Anlam, dil ve akıl unsurları kullanılarak keşfedilebilir.³⁰

Kādī, kelâmı ve hitabı bazen aynı anlama gelecek şekilde kullansa da hitabı farklı bir konumda değerlendirmektedir. Şimdi de bu bağlamda onun düşüncelerini ele almak istiyoruz. Buna göre; bir sözün hitap olabilmesi, muhatap konumunda olanın hitabı anlaması şartına bağlıdır; çünkü hitap, bir muhatabı gerekli kılmaktadır. Zira "muhâtaba" ve "hitâb" kalıpları müfâale vezindedir; yani bunlar müşareket ifade ederler. Dolayısıyla hitap, birisinin öncelikli olarak hitapta bulunması, diğerrinin de anlayıp onun hitabına cevap verebilmesi mümkün olan iki şahıs arasında gerçekleşir. Dolayısıyla ilâhî hitapta Allah Tealâ, akıl sahibi kimselere hitap etmiş, onlar da bu hitabı anlamış olmaktadır. Bu yüzdendir ki; muhatap tarafından anlaşılmayan bir söz, hitap olarak değerlendirilemez.³¹ Burada Kādī tarafından benimsenen hitap anlayışı ve muhatap için getirilen anlama şartı, ilkesel olarak Kur'ân'ın, özeldede ise müteşâbihlerin anlaşılması konusunda da önemli bir temel oluşturmaktadır. Ayrıca Allah-insan arasındaki ilişki türü olan iletişim sürecine de işaret edilmiş olmaktadır. Bu durumda iletişim sürecinin başlatıcısı ve mesajın kaynağı muhâtip (Allah), mesajın kendisi hitâp, mesajın hedefi ve alıcısı ise muhatap (insan) olmaktadır.

Ona göre, Allah'ın hitabında hasen vasfının bulunması, bu hitaptan faydalanacak bir muhatabın bulunmasına bağlıdır. Bu faydalanmanın keyfiyeti de iki şekilde olur:

²⁹ Hülya Altunya, *Kādī Abdülcebbar'da Söz (Kelam)-Anlam İlişkisi: Kasdu'l-Mütekellim Problemi Bağlamında*, (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 157.

³⁰ İbrahim Aslan, *Kādī Abdülcebbar'da Kelam Yöntemi*, 238; Kādī Abdülcebbar'da dilsel delalet konusu için bk. Mehmet Emin Maşalı, "Kādī Abdülcebbar'a Göre Dilsel Delâlet", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, Mu'tezile Özel Sayısı, 3/3 (2003):151-162. Ayrıca, Kādī Abdülcebbar'a göre ilâhî kelâm Kur'ân'ı, aklın ve dilin delalet sınırları çerçevesinde ele alan bir çalışma için bk. İbrahim Aslan, *Kādī Abdülcebbar'a Göre Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).

³¹ Kādī Abdülcebbar, *el-Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 7: 86.

a) Hitap, işiten muhatap için gerekli olan şeye delalet eder ve böylece muhatap aynı zamanda onunla teabbüd imkânına da sahip olur.

b) Ya da hitap, tilavet ve başkasına ulaştırma yoluyla nefsin sükûna ermesi (huzur bulması) açısından muhatap için salâh/fayda vasfını taşır. Meselâ; amel açısından teabbüd sorumluluğu olmasa da âlim bir kimse için başkasına (kadınlara) öğretmek amacıyla hayız konusunu bilmesi maslahattır. Aynı şekilde, fakir bir âlimin zengine öğretmek amacıyla zekât ve hac konularını bilmesi de bu şekildedir. Bu iki hasen yönün ihdas edildiği anda hitaba eşlik etmesi gereklidir. Bu hasen yönün hasen olan hitaptan sonra gelmesi ise asla caiz değildir.³²

Kādî, çeşitli vesilelerle eserlerinde hitap çeşitlerine temas etmektedir. Biz burada öncelikle, anlamının açıklığı ve anlaşılması bakımından yaptığı hitap taksimlerine yer vermek istiyoruz. Bu bağlamda hitabın anlaşılması meselesi ve müteşâbih hitabın hitap çeşitleri içindeki yeri de değerlendirmeye alınacaktır. Şimdi birbirini tamamlar nitelikte yapılmış olan hitap çeşitlerine işaret edelim:

1. Kādî, anlama delalet etmesi açısından hitabı iki kısımda ele almaktadır: Birincisi tek başına anlama delalet eden hitap; ikincisi ise, zahiriyle ve karineyle delalet eden hitap. Bu bağlamda o, müteşâbihe değinmekte ve onun tek başına delalet niteliği taşımadığını, aklın veya muhkemin desteğiyle ancak murada delalet edeceğini belirtmektedir. Ayrıca ahkâm konularını içeren mücmelin, murada tek başına ayrıntılı olarak değil de; cümleten delalet ettiğini söyleyerek, bunun müteşâbihten farklı olduğuna işaret etmektedir.³³

2. Anlama delaleti açısından tek başına yeterli olan hitap: Bu tür hitap, hüccet ve delil olma açısından başka bir şeye (karine) ihtiyaç duymaz. İkinci kısım hitap ise, tek başına delalet edemeyip bu noktada başka bir şeye ihtiyaç duyan hitap çeşididir. Bu ikinci kısım da; “anlamın, hitabın kendisi ve başka bir şeyin (sem’î karine) yardımıyla beraber bilindiği hitap” ve bir de; “anlamın, hitabın kendisi dışındaki şeyin (aklî karine) tek başına değerlendirilmesiyle bilindiği hitap” olmak üzere iki kısma ayrılır. Allah’ın hitabı ise bu kısımların dışına çıkmaz.³⁴

Kur’an’daki müteşâbihler, bu taksimde ikinci kısım içerisinde değerlendirilir. Zaten Kādî, bu hitap çeşitlerine müteşâbih konusu bağlamında yer vermiştir.

³² Kādî Abdülcebbâr, *el-Muhît bi’t-teklîf*, 325.

³³ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 16: 317.

³⁴ Kādî Abdülcebbâr, *Müteşâbihu'l-Kur’ân*, 1: 34.

3. Murada delaleti noktasında kendi kendine yeterli olup başka bir hitaba ihtiyaç duymayan (*müstekıllun binefsihi*) hitap türü: Bu hitap türünün zahirine hamli ile anlaşılması mümkündür. Bir de, delaleti için başka bir kelâma/hitaba ihtiyaç duyan hitap türü.³⁵

4. Kādî, hitabı, muvâdaa temelinde, muhtemel olan ve olmayan şeklinde bir taksime tabi tutmaktadır. Bunu tamamlar mahiyette ise hitabı, muradın ancak karine ile bilindiği hitap ve karine olmaksızın kendiliğinden anlaşıldığı hitap olmak üzere kısımlandırır. Burada birinci kısım, karine ile anlama delalet eden; ikincisi ise karinesiz bizzat kendi zahiriyle anlama delalet eden olarak açıklanır. Ayrıca Kādî; haber, nehiy, emir gibi hitapların, anlamına ulaşılması bakımından bu iki kısım dışına çıkmayacağını belirtir.³⁶

Kādî, bir de hitabın delalet ettiği hükümler açısından bir hitap taksimini yapmaktadır. Buna göre hitap, iki kısma ayrılır: Birincisi, kendisi olmasa akılla bilinmeyecek bir konuya delalet eden hitap. Şerî hükümler, namazın vakti, şartları vb. konular bu kısma girmektedir. İkincisi ise; hitap olmadığı takdirde akli delillerle bilinmesi mümkün olan şeylere delalet eden hitap. Bu da kendi arasında ikiye ayrılır: İlki, hitap olmasa da akılla bilinmesi mümkün olan, ancak aynı konuda sem'in de bulunabileceği hitap türü; diğeri ise, hitap olmadan aklın bilebileceği ve akıl olmadan bilinmeyecek konulara delalet eden hitap türüdür.³⁷

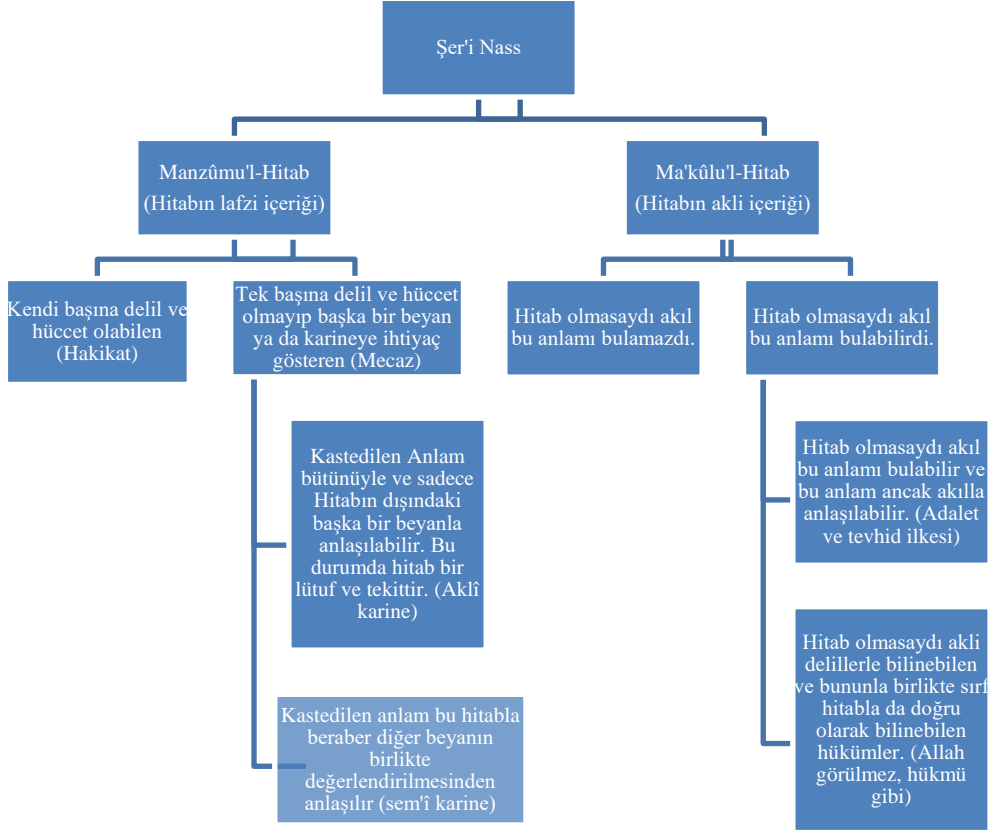
Konuyu kendisine ait beyân kavramsallaştırmasıyla ele alan Câbirî, yukarıda Kādî'nın ele aldığı bazı hitap çeşitlerinin incelemesini yaptıktan sonra; doğrudan hitabın kendisi ve konusu (manzumu'l-hitâb) bir de hitabın delalet ettiği akli ve sem'î hükümler (ma'kûlu'l-hitab) olmak üzere konuyu, temelde iki kısımda değerlendirmekte ve aşağıdaki şekilde şemalaştırmaktadır:³⁸

³⁵ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 157-158.

³⁶ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 84.

³⁷ Kādî Abdülcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, 1: 35-36.

³⁸ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Aklının Yapısı*, Çev. Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 93-95.

Sekil:1

Ayrıca Kādî, yukarıdaki kısımlarıyla hitabın delalet yönleri farklı olsa da delalet niteliği taşıdığını vurgular ve hitabın doğrudan da olsa dolaylı da olsa bir beyanın bulunduğu belirtir.³⁹ Bu bağlamda Kadî'ya göre, hitaba uygun bir dilsel uzlaşım temeli var olduktan sonra Allah'ın kelâmından muradın ne olduğunu anlamamızı sağlayacak iki yol bulunmaktadır:

a) Kelâm karineden yoksun ise, yapılacak şey, kendisiyle hitap edilen dilde vaz' edildiği anlama kelâmın hamledilmesidir. Bu yol takip edilmezse karineden yoksun olduğu için hitaptan herhangi bir şey anlamamız mümkün değildir.

³⁹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 84.

b) Hitapla beraber bir karine varsa bu durumda hitap, karinenin gerektirdiği çeşitli delillere hamledilir. Kelâmın müfîd olması (anlaşılır) için ise, üçüncü bir şık da yoktur.

Bu anlatılanlar; Allah'ın kelâmı, zahiri ile makul (akla uygun ve anlaşılma imkânı olan) bir durumu ifade ederse geçerlidir. Hitap, mücmel ise, bu takdirde buna bitişik bir beyanın olması gerekir. Zira beyandan sonra mücmelin hükmü, zahiri (açık) anlamı olan mücerred hitabın hükmünü alır. Kādî'ya göre âmm, hâss, emir, nehiy vb. diğer hitaplarda da takip edilecek yöntem, yukarıda sayılan iki yol olmalıdır.⁴⁰

III. Hitâbın Anlamının Dili Olarak Beyân

Bu kısımda, yukarıda anlatılanları tamamlar nitelikte kelâmın (özelde ilahi kelâm) anlaşılması sorununu Kādî Abdülcebbâr'ın beyan konusundaki düşünceleriyle biraz daha açmak istiyoruz. Aslında bu konu, bütün kelâm türlerini kapsar niteliktedir. Kādî Abdülcebbâr, hitabın ve kelâmın beyanı konusunu özellikle Mu'tezile'nin aklî ilkesi olan "adalet ilkesi" ve muvâdaa zemininde temellendirmeye çalışmış ve meseleyi bu eksende tartışmıştır.

İtizâlî düşüncenin öncülerinden Câhiz (ö. 255/869) beyanı, "mananın üzerindeki perdeyi kaldırıp onu ortaya çıkararak her şeyi ifade eden kapsamlı (câmi) bir isimdir" şeklinde tanımlamıştır. Ona göre, sözü söyleyenle dinleyen arasındaki iletişimde işin esası ve gayesi dinleyen tarafından sözün anlaşılması (fehîm) ve muhatabın sözü anlamasını temin etmektir (ifhâm). Bu (ifhâm), hangi şeyle gerçekleştirilip mananın anlaşılması sağlanırsa bu şey, ilgili konuda beyan kabul edilir.⁴¹

Beyan ile ilgili benzer anlayışa sahip olan Kādî Abdülcebbâr'a göre, Allah (c.c), mükellefe maslahatlarını gözeterek hitapta bulunmuş, bu hitabı ile de beyan ve tarifi amaçlamıştır.⁴² Allah'ın hitabı, bir anlamı göstermek üzere mutlaka delalet niteliği taşınmalı, dolayısıyla anlaşılır ve bir faydaya dönük olmalıdır.⁴³ Çeşitli şekillerde bulunan beyandan amaç ise, muradın anlaşılmasını sağlayacak olan şeylere mükellefin sahip kılınmasıdır.⁴⁴ Bunlar da; akıl, delillerin, karinelerin

⁴⁰ Kādî Abdülcebbâr, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 7: 192-193.

⁴¹ İlgili tanım ve açıklamalar için bk. Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Beyân ve't-tebyîn*, Thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), I:76.

⁴² Kādî Abdülcebbâr, *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, 1: 31.

⁴³ Kādî Abdülcebbâr, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 54.

⁴⁴ Kādî Abdülcebbâr, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 88.

bulunması vb. vesileleri ifade etmektedir. Kadî'ye göre, Allah'ın sadece hitapta bulunduğu akıllı kimselere beyanda bulunması gerekir. Kişi hitabın muhatabı değilse ve akli da yoksa ona beyan zorunluluğu yoktur. Bu anlamda hitap, muhatap için anlama delalet etme niteliğini kaybetmez.⁴⁵ Ayrıca o, beyanın hitabı abes olmaktan çıkardığını ve ona hasen vasfını kazandırdığını ifade etmiştir.⁴⁶ Buna göre; hitabın beyanın olmaması abes olur ki, bu da kabih anlamına gelir ve Allah'ın adaleti ile bağdaşmaz. Bu bağlamda o, Arap olana zenci diliyle hitapta bulunmanın muradı anlamayı engellediği için abes ve kabih olacağını söyler. Aynı şekilde, mühmel kelâm ile de hitapta bulunmak abestir.⁴⁷ Bu noktada Allah'ın kelâmının faydadan hali olması düşünülemez. Nitekim kendisiyle bir şey kastetmediği veya zahiri dışında bir şey kastedip de açıklamadığı bir hitapla hitapta bulunması da Allah için caiz değildir. Zira bu abes bir durumdur ve kabih konumundadır.⁴⁸ Hülâsa Kādî Abdülcebbar'ın düşüncesinde, şartlarına uygun olarak vaz edilen söz, muhataplar tarafından kavranabilecek bir anlama delalet eder.⁴⁹

Kādî Abdülcebbar bu konuda Kur'ân'ın delalet niteliği üzerinde özellikle durmaktadır. Ona göre, Kur'ân'ın, kendi anlamının tespit edilmesi konusunda mutlaka bir delaleti vardır.⁵⁰ Allah, muradının anlaşılmasını sağlayacak yol ve yöntemi de kulları için kolaylaştırmıştır.⁵¹ Önemli olan ve mükellefe düşen de bu delaleti keşfetmedir. Ancak ilkesel olarak Kādî, ilahi kelâmın tevhid ve adalet gibi akliyyât konularına delalet edemeyeceğini, çünkü kelâmın delalet niteliği taşımamasının geçerliğinin akliyyât alanındaki bilgiyle mümkün olabileceğinin altını çizmektedir.⁵²

Kur'ân'ın beyan için indirildiğini ve her şeyi açıkladığını ifade eden âyetler bağlamında; nassla her şeyin beyanın yapıldığı, istidlale ve nazara gerek

⁴⁵ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 62.

⁴⁶ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 73, 78, 81.

⁴⁷ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 72.

⁴⁸ Kādî'l-Kudât İmâduddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbar Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. Thk. Abdülkerîm Osmân (Kâhire: Mektebetü'l-Vehbe, 1988), 531.

⁴⁹ Sabri Yılmaz, *Kelâmda Te'vil Sorunu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 37.

⁵⁰ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd.,16: 326.

⁵¹ Kādî Abdülcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, 2: 610.

⁵² Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 314. Daha açık bir ifade ile Kādî Abdülcebbar'a göre, Allah'ın fiili olan Kur'ân'ın delalet keyfiyeti, öncelikle bu kelâmın sahibi olan Allah'ın tanınması ile bilinebilir. Allah'ın bilinmesi konusu ise akliyyât alanına girer. Zira Mutezili düşüncede tevhid ve adalet konuları akli alanlar olarak tanımlanır. Bk. Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 12: 159-160; Kādî Abdülcebbar, *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, 1:1 vd.

olmadığı şeklindeki itiraza ise Kādî, beyanın nassla olabildiği gibi, istidlal ve Allah'ın mücmelini Kitap ve Sünnet'le beyan ettiği Kitap ile de beyan olabileceğini söyleyerek cevap vermektedir.⁵³ Zira Kur'an'da bütün detayların ve furûa ait tüm hükümlerin detayının açıklanmadığı bir gerçektir. Ayrıca nassla tevhid ve adalet konularının beyanı mümkün değildir. Bunun yanında bizzat Kur'an'da bazı âyetler nazarı teşvik etmektedir.⁵⁴ Bu bağlamda; "مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ" "Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık." (En'âm 6/38) âyetinin tefsirinde Kādî, buradaki "شَيْءٍ" kelimesiyle din konusunda kendisine ihtiyaç duyulan şeylerin kastedildiğini ve Allah'ın bunları beyan etmediği takdirde müferrit (eksik bırakan) konumunda olacağını (ki bu Allah için düşünülemez) belirtmiştir. Zira dinî meselelerin hepsi Kur'an'da Allah tarafından ya da detaylı olarak açıklanmıştır.⁵⁵

Kādî 'ya göre, Kur'an'ın tefsir ve te'vîlinin Hz. Peygambere veya Şiâ'nun iddia ettiği gibi imamlara has kılınması doğru değildir.⁵⁶ Aksi takdirde "أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنَا " "Kendilerine okunan bu kitabı sana göndermiş olmamız onlara yetmiyor mu?..."(Ankebut 29/ 51) ve " أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْفُرَانَ. " "Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı?..."(Nisa 4/82) âyetlerinin bir anlamı olmazdı. Nebi (a.s) de dilden hareketle istidlali olarak diğer Arapların anladığı gibi ilâhî kelâmı anlamıştır.⁵⁷ Bu bağlamda, özellikle de zahiriyle anlama delalet eden lafızların anlaşılması konusunda sahâbe ve tâbiun nesilleriyle sonraki nesiller arasında da bir fark yoktur. Bu konuda dil ve kendisiyle Kur'an'ın anlamının bilindiği delalet yönlerinin bilgisi temel referans olduğu için, ortak yol dil olur ve her nesil Kur'an'ı anlar. Ancak söz konusu kelâm müteşâbih ise, herkesin anlayış derecesi ve dildeki yetkinliği farklı olduğu için bu bağlamda alimler arasında üstünlükler ve farklılıklar olabilmektedir.⁵⁸ Bu yoruma göre Hz. Peygamber ve sahabe dil üzerinden Kur'an'ın anlaşılmasında, sonraki nesillerle eşit kabul edilmiş olmaktadır.

⁵³ Burada nassın beyanı yanında, istidlal (akıl) ile beyana, ayrıca kendisi de nass olan mücmeli açıklanmış Kitap'ın beyanına değinilmiştir. Konunun tartışıldığı Muğnî'deki ilgili kısım (bir sonraki dipnota bakılabilir) incelendiğinde "mücmeli açıklanmış Kitap" kaydının, bu açıklanma özelliğine sahip olmayan nass (Kitap ve sünnet) arasındaki farka işaret ettiği söylenebilir. Aslında bu durum nassın kendi içinde birbirini, Kitap'ın da bazı kısımlarının diğer bazı kısımlarını açıklaması anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle, Kādî burada, birbirini açıklayan beyan katmanlarının varlığından bahsetmiş olmaktadır.

⁵⁴ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd., 12: 167. Bahsi geçen bazı âyetler: Nisa 4/82, Gâşiye 88/17, Zâriyât 51/21, Arâf 7/185.

⁵⁵ Kādî Abdülcebbar, *Tenzihu'l-Kur'an ani'l- metâm*, 18.

⁵⁶ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 16: 326.

⁵⁷ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 59-60.

⁵⁸ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 319-320.

Kādî'ya göre Allah'ın kelâmı, onun muradına delalet eder. Allah'ın hitabındaki murâd ise, ya muvâdaa ile ya da muvâdaa ile beraber aklî veya sem'î bir karinenin yardımıyla anlaşılabilir.⁵⁹ Bunun anlamı ise herhangi bir kimseye Kur'an'ı anlama konusunda ayrıcalık verilmediğidir. Dolayısıyla belirli şartları haiz her ilim ehli, Kur'an'ı anlayabilecek yeti ve yetkiye sahiptir. Açıkçası Kādî, sadece zâhir ehlinin veya batın ehlinin Kur'an'ı anlayabileceği iddiasını sorunlu bulur ve bu durumun Kur'an'ı anlam dışılığına iteceğini düşünür.⁶⁰ Bu nedenle o, tümel bir ilke koyarak Allah'ın kitabının anlaşılmasında nazar metodunun geçerli olduğunu söylemektedir.⁶¹ Kur'an'ın da bazı âyetlerde ifa edildiği gibi nazarı vacip kılması,⁶² Kur'an'ın anlaşılması konusunda akla önemli bir işlev verdiğini göstermektedir. Kur'an'ın anlaşılması faaliyetinde te'vîl, aklî bir çaba olması açısından nazar olarak değerlendirilebilir.⁶³ Bazı âyetlerin nazarin gerekliliğine delalet ettiğinin belirtilmesi ise, aynı zamanda te'vîl de gerekli olduğu anlamına gelmektedir. Bu açıdan Kādî, Allah'ın nazar ile mükellef kılıp taklitten sakınmayı emretmesini, muhkem ve müteşâbihin varlığı ile ilişkilendirir. Daha doğrusu ona göre muhkem ve müteşâbihin varlığı, insanı nazar ve araştırmaya teşvik ve yönlendirmek; cehalet ve taklitten sakındırmak için ilahî bir lütuftur.⁶⁴ Bu meyanda Kādî'nin bir hitap türü olarak muhkemi, zahirinden açıkça manası anlaşılabilir; müteşâbihi de doğrudan zahirinden anlaşılmayan bu nedenle anlamı tespit etmek için bir karineye ihtiyaç duyan şeklinde tarif etmesi müteşâbihin aklî veya naklî bir karineyle anlaşılabilirliğine delalet etmektedir. Bu nedenle onun düşüncesinde Kur'an'ın müteşâbihlerinin bilinemeyeceğini iddia etmek, Kur'an'ın anlaşılamayacağı dolayısıyla hitabın abes olduğu gibi bir sonucu beraberinde getirmektedir.⁶⁵

Bütün bu açıklamalarla birlikte son tahlilde Kādî'nin, hitabın doğrudan da olsa dolaylı da olsa bir beyanın bulunduğu düşüncesine sahip olduğunu

⁵⁹ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 60-61.

⁶⁰ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd., 16: 345-346; Hamid Aryan, "Ma'na ve Mebnayı Aklgerayi-i Mu'tezile Der Tefsir-i Kur'an, (Kur'an Tefsirinde Mu'tezile Rasyonalizmi)", Çev. Naim Döner, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 13/2 (2015): 54.

⁶¹ Kādî Abdülcebbar, *el- Muğnî*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd., 20/I: 129.

⁶² Kādî Abdülcebbar, *Tenzîhu'l-Kur'ân anî'l- metân*, 384. "أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ." Nisâ 4/82.

⁶³ Kādî , Kur'an'ın hücciyetini şu sözleriyle dile getirir: "Kur'an asla yalan söylemeyen adalet ve hikmet sahibi birinin sözü olduğundan delil olma vasfı katıdır. Bu da (asl olan) Allah'ın birliğini ve adaletini bilmenin fer'i yoludur." Bkz. Kādî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 88-89; Ayrıntılı bir açıklama için bkz. Ahmed Kuştî, *ed-Delîlu'n-nakliyyi, fi'l-fikri'l-kelamiyyi beyne'l-hücciyeye ve't-tevzîf* (Riyad: y.y., 2013), 48.

⁶⁴ Kādî Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 600.

⁶⁵ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 600.

söyleyebiliriz.⁶⁶ Ayrıca görüleceği üzere bu durumda beyan, hitabın anlaşılmasını sağlayacak bütün yolları kapsayacak bir anlamı ifade etmektedir.

SONUÇ

Sosyal bir olgu olan dil, iletişimde ve kültürel değerlerin aktarımında önemli bir işlev görür. Allah ile kul arası iletişim sürecinde de bu olgunun önemli olduğu aşikardır. Çalışmamızın konusu olan Kādî Abdülcebâr'ın düşünce sisteminde ve özelde de te'vil anlayışında dilin önemli bir yer tuttuğu görülmüştür. Ona göre, Allah Teâlâ kullarıyla üzerinde uzlaşım sağladıkları (muvâdaa) bir dilin kodları üzerinden kelâmı ve hitabı ile konuşmuştur. İşte, Allah ile kul iletişim sürecinin bu şekilde anlamlı olması, nesnel bir zemin olan dil ile mümkün olmaktadır. Kādî'nın, Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın anlaşılması konusundaki temel hareket noktasını beşerî dil zemini oluşturmaktadır.

Kādî'nın da içinde bulunduğu Mu'tezilî yorum anlayışı, dil ile akli bir arada ele alan ve de dilin delalet sınırlarını, dilin akli olarak belirleyen bir yöntemdir. Kādî, kelâmın anlama delalet edebilmesinin ön koşulları olarak muvâdaayı ve muvâdaaya mutabık mütekellimin kastının beraberce bulunması gerektiğini vurgulamıştır. Zira kelâma ilk etapta delalet niteliğini kazandıran muvâdaa olmaktadır. Ayrıca o; muvâdaanın, kelâmın anlamının sınırlarını belirleyen bir unsur olduğunu kabul etmiştir. Bu noktada, istidlal yoluyla bilinen Allah'ın sözünün anlamı, mütekellimin kastı olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, dilin de içinde bulunduğu şâhid alan nesnel anlamı içinde barındıran düzlem olarak değerlendirilmektedir.

Kādî'ya göre; bir sözün hitap olabilmesi, muhatap konumunda olanın hitabı anlaması şartına bağlıdır; çünkü hitap, bir muhatabı gerekli kılmaktadır. Allah Teâlâ, akıl sahibi kimselere hitap etmiş, onlar da bu hitabı anlamış olmaktadır. Bu yüzdendir ki; muhatap tarafından anlaşılmayan bir söz hitap olarak değerlendirilemez

Hitap farklı açılardan kısımlara ayrılır. Delalet yönleri farklı olsa da Allah'ın hitabı, muhatabın anlama imkanını temin etmek üzere delalet niteliği taşır ve hitabın doğrudan da olsa dolaylı da olsa bir beyanı vardır. Allah, hitabının anlaşılmasını sağlayacak yolları da kolaylaştırmıştır. Beyandan kasıt ise, akıl,

⁶⁶ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ, 17: 84-85.

deliller, karinelerin bulunması vb. muradın anlaşılmasını sağlayacak olan şeylere mükellefin sahip kılınmasıdır. Ayrıca beyan, hitabı abes olmaktan çıkarır ve ona hasen vasfını kazandırır. Buna göre; hitabın beyanının olmaması abes olur ki, bu da kabih anlamına gelir ve Allah'ın adaleti ile bağdaşmaz.

Netice itibariyle Kādî Abülcebâr'a göre Allah'ın kelâmı ve hitâbı mutlaka bir amacı ve faydayı gerçekleştirmek üzere kullar tarafından anlaşılabilir nitelikte sâdır olmuştur. İîlâhî hitâbın anlaşılma imkan ve yolları da bir şekilde kullara bahşedilmiştir. İnsana düşen sorumluluk ise bu yolları araştırıp bulmasıdır.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbâr, Kādî'l-Kudât Imâduddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbâr Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *el- Muğnî fi evvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, Thk. Tâhâ Hüseyin vd. XIV Cilt. Kâhire: Vizâretü's-Sekâfe Matbaatü Dâru'l-Kütüb, 1961.
- Abdülcebbâr, Kādî'l-Kudât Imâduddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbâr Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *el- Muğnî fi evvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. Thk. Hıdır Muhammed en-Nebhâ. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. X Cilt-14 Cüz. 1. Baskı, 2012.
- Abdülcebbâr, Kādî'l-Kudât Imâduddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbâr Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *Müteşâbihü'l-Kur'ân*. Thk. Adnan Muhammed Zerzûr. Kâhire:Dâr-u Türâs, 1969
- Abdülcebbâr, Kādî'l-Kudât Imâduddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbâr Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *Şerhu' l-usûli' l-hamse*. Thk. Abdülkerîm Osmân. Kâhire: Mektebetü' l-Vehbe, 1988.
- Abdülcebbâr, Kādî'l-Kudât Imâduddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbâr Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-metâin*. Thk. Hıdır Muhammed Nebhâ. Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l- İlmiyye, 1. Baskı, 2008.
- Abdülcebbâr, Kādî'l-Kudât Imâduddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbâr Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *el-Muhîr bi't-teklîf*. Thk. Ömer Seyyid Azmî. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1960.
- Ahmadzada, Faig. *Kādî Abdülcebbâr'a Göre İ'câzu'l-Kur'ân*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Altunya, Hülya. *Kādî Abdülcebbâr'da Söz (Kelam)-Anlam İlişkisi: Kasdu'l-Mütekellim Problemi Bağlamında*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Aryan, Hamid. "Ma'na ve Mebnayı Aklgerayı-i Mu'tezile Der Tefsir-i Kur'an, (Kur'an Tefsirinde Mu'tezile Rasyonalizmi)" Çev. Naim Döner. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 13/2 (2015): 840-861.
- Aslan, İbrahim. *Kādî Abdülcebbâr'da Kelâm Yöntemi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

- Aslan, İbrahim. *Kâdî Abdülcebbar'a Göre Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Aydın, Osman. "Mu'tezile Geleneğinin Kur'an-ı Kerim Tasavvuru". *İslâmî İlimler Dergisi* I/2 (2006): 39-58.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Aklının Yapısı*. Çev. Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahebûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Thk. Abdüsselâm M. Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Cîl, I-IV. ts.
- Güneş, Kamil. *İslami Düşüncenin Şekillenişinde Akıl ve Nass: Bakıllani ve Kâdî Abdülcebbar'da Kelamullah Meselesi Örneği*. İstanbul: İnsan Yayınları. 1. Baskı, 2003.
- Hasen, Ali Hâtim, *el-Bahsu'l-delâli inde'l-Mu'tezile*. Bağdat: Doktora Tezi, Câmiatü Mustansariyye, 1999.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâiler'in Kelam Sistemi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Kuşî, Ahmed. *ed-Delîlu'n-Nakliyyi, fi'l-fikri'l-kelemiyyi beyne'l-hücciiyye ve't-tevzîf*. Riyad: el-Cem'iyetü'l-İlmiyyetü's-Suûdiyye li'd-Dirâsâti'l-Fikriyyeti'l-Muâsıra, 2013.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Kâdî Abdülcebbar'a Göre Dilsel Delâlet". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*. Mu'tezile Özel Sayısı. 3/3 (2003):151-162.
- Serhân, Heysem. *İstirâciyyetü't-tevîli'd-delâliyyi inde'l-Mu'tezile*. Lazkiye-Suriye: Dâru'l-Hivâr, 2003.
- Vâilî, Kerim. *el-Hitâbu'n-nakdiyyi inde'l-Mu'tezile*. Kahire: Mısır el-Arabiyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1997.
- Yılmaz, Sabri. *Kelamda Te'vil Sorunu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.